

Irodalomtudósaink fóruma

KISS FERENCCEL GÖRÖMBEI ANDRÁS BESZÉLGET

— Kiss Ferenc esztétikai gondolkodása szerint a nagy műalkotásban mindig jelentős emberi ügy, tét intéződik el. Fő törekvése ügy és esztétikum találkozásának feltárása. Az ügy a legfontosabb emberi jelenségek sűrítő prizmája, lényegi összegzése, nem pedig valamiféle szűkre szabott politikai vagy társadalmi cél. Az esztétikum pedig eme bonyolult, összetett, de Kiss Ferenc érzéketes és árnyalt érvelése révén bemutatott ügyvivő személyiség létezésének művészi terepe, megvalósulása.

Úgy vélem, ez a létérdekű irodalomszemlélet nem engedi őt a szakma lármás, a személyiséget háttérbe szorító újításai után futni. Szemléletét a különféle irodalomtudományi módszerek eredményeinek szuverén társítása, egymást kiegészítő, egymást segítő összegzése jellemzi. Kategóriái látszólag a hagyományos esztétika finomításai csupán, pedig komolyan számol a modern irányzatok eredményeivel is, csak éppen a tudálékos apparátusokat kerüli el. Munkásságában szinte példás egyensúlyban van az irodalomtörténet és a jelenkori irodalom kutatása. Irodalomtörténeti munkáiban a Nyugat első nemzedékének nagy alakjai foglalkoztatják elsősorban. Ennek az érdeklődésnek legismertebb dokumentumai A beérkezés küszöbén című korai könyve, mely Juhász Gyula, Babits Mihály és Kosztolányi Dezső ifjúkori barátságát, pályakezdését mutatja be, aztán az Irodalomtörténeti kézikönyv ötödik kötetének néhány fejezete, és végül a nemrég megjelent terjedelmes munka, Az érett Kosztolányi című könyve. Ezek mellett alapvető fontosságú tanulmányai foglalkoznak József Attilával, Radnóttival és másokkal. A jelenkori irodalomnak is sokoldalú művelője. Művek közéről című könyvének tanulmányai csak ízelítőt adtak abból a mennyiségben és műfaji színességben egyaránt jelentős munkából, amit ezen a területen végzett. Irodalomszemlélete műközpontú, verselemzések, egy-egy problémakör mély átvilágítása, pályakép, verstani tanulmányok, kritikátörténet, műfaj történet, kritika és vitairat; és még mindig csak a legfőbb változatokat emlitettem. Most itt, az Irodalomtudósaink fóruma című műsorban beszélgetünk, beszélgetek vele, és éppen ezért először azt szeretném megkérdezni — mivel ez a műsor egy-egy irodalomtudós műhelyét, gondolkodását hivatott bemutatni —: milyennek ismered saját műhelyed, hogyan tudnád jellemezni?

— Előbbi szavaid alapján azt hihetné az olvasó, hogy én egy nagyon tágas műhely gazdája vagyok. Ezzel szemben az az igazság, hogy sajnos, ez a műhely elég szűk. Szűk abban az értelemben, hogy újabb könyveim már a lépcsőházba szorulnak, tehát alig férünk, de tágabb értelemben is szűk. Nem vagyok képes például arra, hogy két-három irodalom rokonjelenségeire kitekintsek, merész analógiákkal próbáljam megvilágítani az általam vizsgált jelenséget. Tettem én erre kísérletet, említettet első füzetemet, A beérkezés küszöbén, ahol Kosztolányi, Babits, Juhász Gyula ifjúkori barátságán túl a művelődési, irodalmi tájékozódásukat is megpróbáltam felderíteni aszerint, hogy milyen belső rokonság létezhetett olvasmányaik és közöttük. Nagy tévedéseken nemigen értek tetten. De most, utólag mégis borzongással olvasom vagy nézem azt a vakmerőséget, ahogy akkor én tájékozódtam, és talán ez az ijedelem is részes abban, hogy az utóbbi időkben kisebb parcellákon, pontosabban szólva — hiszen a Kosztolányi-életmű elég nagy birtok — körülhatárolhatóbb területeken próbáltam valami intenzív művelést megvalósítani.

Talán öröklött hajlamok is erre intenek. Szegény apám igen lenézte azokat, akik sok földet műveltek és rosszul, akik gebévé hajtották a lovukat. Takaros munkát követelt tőlünk. Igen rossznéven vette például, ha a szekeret szalmával vagy szénával úgy raktuk meg, hogy hullott. El kell mondanom, mert hozzátartozik a gondolathoz, hogy egyszer aztán egy barátommal elhatároztuk, úgy rakjuk meg a

szekelet löherével, hogy takaros legyen, mint egy komédiás kocsi. Ilyenre is sikerült, volt rá egy fél nap, mert addig legelt a marha, de sokat gereblyéltük, ütögettük villával az oldalát, és ezalatt, ami jó volt benne, hát kipergett. Apám ezt a félhomályban is észrevette, és még kegyetlenebbül legorombított. Egyszóval ebben az intenzív meg takaros művelésben is az a nehéz, hogy a mesterkedésben elpereghet a szem. Az a jó munka, még a mi szakmánkban is, amely valamiképpen az élet benyomását kelti. Nemcsak apámtól, az irodalomtól is ezt tanultam: a műnek fő kritériuma, hogy életszerű legyen.

Tehát a magam műhelyét szűkösnek érzem, de nem panaszként mondom ezt. A Rózsadomb déli oldalán van ez a műhely, besüt hozzám a reggeli nap, a délelőtti, a déli, és a munka is csak akkor megy jól, ha nappali világításban láthatom a jelenséget. Ilyenkor lehet termékenyen szemlélődni. Kosztolányival való foglalatosságomnak egyik nagy nyeresége, hogy megtanultam, miképpen lehet ámulni a dolgokon, önmagukért, azért a titokért, a rejtelemért, a csodáért, ami bennük van, hogyan lehet fölöttük tűnődni. Az értékelés, az eszmei elrendezés aktusa ezután jöhet. Ha ennek a kettőnek az egyensúlya megbomlik, az ember lehet megszállott híve valamilyen eszmének, lehet egy koncepció robusztus vagy voluntarista keresztülvivője, de a meggyőző erő az anyaggal való kapcsolatban alapul. Ezért van szűkségem a nappali világításra. Enélkül dolgozni sem tudok. Ez azt is jelenti, hogy ha túlságosan indulatos vagyok, vagy túlságosan lelkesült, „ihletett”, ahogy a költőkről szokás mondani, akkor inkább csak jegyzek, és megvárom azt az időt, amikor a munka nem egy eltökélt szándék erőszakosságával, hanem a titok felé haladás izgal-mával bonyolódhat.

— *Mégsem olyan szűkös ez a műhely, hiszen téged általában mindenki a József Attila, Ulyés, Németh László, Nagy László nevével jelezhető bartóki modell következetes képviselőjének ismer. Nos, ebben a modellben az ügynek, magatartásnak nagyon fontos a szerepe, előbb mégis a rácsodálkozás értelme mellett érveltél. Munkásságodban a Kosztolányi-könyv bizonyos egyensúlyt is teremtett: mintha a bartóki modellt s a homo aestheticust egyformán tudnád becsülni. Mit köszönhet a bartóki modell iránti vonzalomnak a Kosztolányi-könyv, és a bartóki modell képviselőiről szóló tanulmányaidba belejátszott-e Kosztolányi közelségének élménye?*

— Kérlek szépen, tényleg azt hiszem, hogy kölcsönös a viszony. A Kosztolányi-mű szelleme, azt hiszem, segít azoknak a költőknek a tanulmányozásában is, akik másfajta költészetet művelnek. Például Nagy László műveinek az elemzésében is. Sokat töprengtem az elmúlt időkben azon, hogy a profetikus, a váteszi költészet rossz sajtója közepett miért nem mernek Nagy Lászlóról olyan gunyoros, devalváló véleményeket közzétenni, mint a vele rokon fiatalokról, akik még védtelenek? De jóhiszemű vagyok, és azt hiszem, nemcsak azért kíméletesek Nagy Lászlóval szemben, mert őt egy nagy mű védi, s talán azért kíméletlenek a fiatalokkal szemben, mert az ő verseikben az akarat pőrebben, szikárabban ölt formát. Hogy Nagy László nem szikár, ez nemcsak azt jelenti, hogy valamivel színesebb vagy gazdagabb, hanem azt is — és ezt is Kosztolányi műhelyében tanultam meg észrevenni —, hogy hihetetlenül gazdag a Nagy László-vers tárgyi, anyagi rétege, amelyet az ihlet átszervezett a maga intenciói, a maga szándékai szerint.

Legutóbb például a *Menyegző*ről kellett írnom egy elemzést, és ha Kosztolányival nem élek együtt éveken át, akkor nem vettem volna észre — azt tán igen, hogy a *Menyegző* is szerepvers, de hogy a költemény természete is csak e felismerés felől közelíthető meg, aligha. Nem akarom most itt elmondani, hogy mit nyertem ezen, csak jelezhetem, hogy a vers egész struktúrája, közlésmódja, az a világ, amely itt az események örült körforgása ellenére is hihetetlen bőséggel főtáru, a tengernek fordított ifjú pár optikája révén válik meggyőzővé és olyanná, amilyen. Azt lehetne hinni, hogy vérbe borult szemű sámáni vagy váteszi harag hajtja a verset, úgy árad benne az indulat, s furcsa módon mégis csupa látványosság, szenzációs képek sora tárul eléink, s ezek révén a képzeletnek folyton új ablakokat nyit. Ahogy például a kezeket megidézi, aztán a fejeket, ahány fej, szinte annyi emberi portré, a lezülles-

nek annyi képlete. De ugyanígy a lábbeliket idéző képtömb. Mindez hihetetlenül érzékeny megfigyelésen, az empíria roppant gazdagságán alapul. Tehát azt mondanám, hogy Nagy László az intelligencia, a szüzi érzékelés és a látás hihetetlen éles-ségének köszönheti, hogy a hatalmas pátoszt, ami a versen végighullámszik, sehol sem érezzük pusztán retorikusnak, szikárnak vagy terhesnek, nem érezzük „dagályosnak”. Azok sem, akik a „füledt váteszkedés”-re oly igen érzékenyek. Ők is érzik, hogy ebben a pátoszban jelen van valamiképpen a csoda is. Azt tennem még ehhez, hogy a szerepjelleg, a szerep funkciója nélkül az öntanúsítás fennkölt szavain: „mi vagyunk a tűz, mi vagyunk a vér, a tej meg a méz, / kozmikus küldetés ösátyák kötáblái ellen”, tehát amikor magukról szavalnak ezek a fiatalok, ha nem őket hallanók, könnyen megütközhetnének. De abban a helyzetben, a *Menyegző* drámai helyzetében, amikor arccal a tengernek fordítva állnak, noha „értük” zajlik a buli, és szinte a testüket éri, biológiailag érzik a menyegző fajtalan örvénylését, tehát ebben a kritikus léthelyzetben *az áldozatoknak a ritusból kihallatszó kiáltása az*, amit magukról mondanak. Ezért nem érezzük dagályosnak, de annak érezhetnének, ha a költő „direktben” mondaná magáról: én pedig ez vagyok, ez és ez. A *Versben bujdosó* is ezért beszél egy haramia szerepében, mert így tud hitelesen beszélni önmaga igazi képességeiről, értékeiről, egyszersmind arról is, hogy ez az érték milyen közegbe, milyen helyzetbe került. Tehát így, a szerep révén kifejeződhet a személyes mondandó, a lírai hős máshonnan is ismert sok értéke, tulajdonsága, és kifejeződhet az a viszony is, az a léthelyzet, amelybe került. Ha Kosztolányival nem foglalkozom annyit, nevezetesen *A szegény kisgyermek panaszaival*, vagy az Esti-novellákkal, akkor az ilyen megoldások iránti fogékonyságom talán tompább volna. Nem érzem tehát a két költő közelében töltött időt egymás hasznát lerontónak, ellenkezőleg.

— *Ez a teljességre irányuló fogékonyság segített vajon abban, hogy egészen másképpen értelmezed Kosztolányi Nero-regényét, mint elődeid? Tudomásom szerint ugyanis előtted jobbára Szabó Dezsőről szóló kulcsregényként értelmezték. A te könyved lényegesen módosít ezen az elképzelésen.*

— Amit az imént a világerzékelés gazdagságáról, pontosságáról, élességéről, az ámulni tudás fontosságáról, a tünődéshez szükséges lelki pozícióról mondtam, az lét-feltétele annak, hogy a műben valamiképpen a maga teljes világgépével vegyen részt az alkotó. Ez nem azt jelenti, hogy a világgép teljes tárgyi gazdagságával, ezt talán magyaráznom sem kell, hanem hogy valamiképpen jelen lehessen benne a teljes világ. Természetesen én a *Neroban* is erre figyeltem, a Kosztolányi-világ összefogására tett kísérletet gyanítottam benne, s ezt igyekeztem feltárni a jellemekek rendszerében, egymáshoz való viszonyukban, a cselekmény menetében. Rá is kényszerültem erre, mert ha nem ismertem volna a poétikai alapigazságot, hogy minden jelentős mű a teljes világgép metaforája, az irodalomtörténet felől is rá kellett volna jönnöm, hiszen tudod, milyen megrázkódtatáson ment át Kosztolányi a *Nerot* megelőző időben. Biztosra vettem tehát, látni lehetett, érzéklni a regény minden során, hogy nagy számvetés szándéka működik benne. Ezért éreztem szűkítőnek azt a verziót, amely Szabó Dezső-karikatúrának magyarázta, hogy benne voltaképpen csak a politikussá züllött dilettánst ábrázolja Kosztolányi. A kritikának olyan nagy kedve telt ebben, hogy közben elfelejtette, amit máskor nem szokott elfelejteni. Például a *Timár Virgil fiáról* vagy Kaffka Margit *Állomások* című regényéről szólva a kulcsjellegét minden kritikus, aki ad magára, inkább korlátozó tényezőként fogja fel. Furcsa módon ez az érzékenység a *Nero* értelmezésében kihuny. Természetes, hogy nem engedhettem át magam ennek a hagyománynak, és így történt az, amire utalsz, hogy Kosztolányi egész világszemléletének a regénybeli elrendeződéseként interpretálhattam. Azonkívül a dekadencia sok megjelenési formáját érhettem benne tetten, és az ábrázolás részleteiben szintén sok olyan összetevőt, amelyek nem lokalizálhatók egy Szabó Dezső-paródiára.

— *A Kosztolányi-életmű körül heves nézeteltérések, viták voltak és vannak most is. Az Édes Annát például mondták csődnek, mondták jóvátételnek is minde-*

nért, amit Kosztolányi hibázott. De a hírhedett homo aestheticus is sokféleképpen értelmezték. Te ebben a kérdésben a genezist is feltáró értelmezés révén számomra meggyőző és határozott eredményre jutottál. Fontosnak vélem például, hogy a homo politicus lehetetlenné válásával is motiváld a homo aestheticus végletessé formálódását, szinte deformálódását. Ezt a végletességet a bartóki modellhez való viszonya felől is bírálod. Úgy látom, ezen a ponton, az első kritikák tanúsága szerint, máris félreértéssel kell szembenézned. Mi ennek az oka?

— Az okot nem tudhatom, de abban bizonyos vagyok, hogy aki a könyv egészét figyelmesen olvassa, annak eszébe sem jut, hogy a bartóki modellt kérem számon Kosztolányin, hiszen a Kosztolányi-iskola egyik legnagyobb tanulsága számomra éppen az volt, hogy a mű, mint az ember — ismered a *Halotti beszéd* gyönyörű sorait: „Ilyen az ember. Egyedüli példány.”, és: „Szegény a forgandó, tündér szerencse, / hogy e csodát újólág megteremtse” — hát minden életmű, sőt minden egyes műalkotás ilyen egyedüli példány, és a becsvágyam, az ambícióm mindig az volt, hogy ehhez a sajátos jelleghez jussak közel. Namármost, természetes, hogy ez a törekvés nem szoríthatja ki az értékelő aktust, nem hatálytalanítja azt az emberképet, amely a magyar irodalom bartóki vonulatának közelében bennem kialakult, ilyen értelemben az értékrendemet sem. Ez azonban nem azt jelenti, hogy aki nem a bartóki modell jegyében alkot, abban a nagyságot ne tudnám kellőképpen tisztelni. Kosztolányit József Attila is szerette, Illyés is, Németh László is nagyrabecsülte. Én az ő műveiken nőttem. Ilyen címen sok pályatársamat lehetne kínos helyzetbe hozni: mi köze Móriczhoz, Szabó Dezsőhöz? stb. Tudománytalan kérdés volna.

— Azon viszont érdemes tünődni, miért kell ezen a viszonyon lovagolni?

— Azt hiszem, azért, mert gyorsan olvas a kritikus, és lényegesebb kérdés felismerésére nincs ideje. Emlékezhetsz, hogy én az Ady-vitáról, illetve a Kosztolányi esztétikai nézeteiről szóló passzusokban, ahol ennek az esztétikának már dacos, tüntető, menekülésszerű változatáról beszélek, teszem szóvá, hogy mi mindent zár ki. Hogy ekkor már a mindig csodált Shakespeare-rel is szembe lehetne állítani, s minden művel, amely az őserdő gazdagságával rokon. Kosztolányi esztétikai nézeteinek a rendszere is teljesebb, mint a dacos homo aestheticus, az életmű pedig különösen gazdagabb. Tehát erről, az esztétikának is csak egy periódusáról szólva írtam, hogy hát bizony, ebbe nem fér bele sem a bartóki modell néven ismeretes költői vonulat, a magyar irodalomnak ez az értékes, nagy hagyománya és a jelen korban is nagy műveket termő birodalma, de nem fér bele Lorca sem, Dosztojevszkij sem, Dante pártköltőnek minősülne stb. Tehát itt beszélek a homo aestheticusnak a bartóki modellhez való viszonyáról. A kritikus viszont kiterjeszti ezt a Kosztolányi-életmű egészére, mintha mindenütt azt kérném számon Kosztolányin. Tudod mit szólna Barta János, a mi kedves mesterünk ilyen helyzetben? Azt mondaná: rendben van, lehet, hogy igazad van, de nézd meg, hogy Kiss Ferencnek ez a vonzódása a bartóki modellhez miképpen működik? Akadályozza-e vagy segíti, amikor a *Pacsirtát* elemzi, vagy amikor a *Hajnali részegség* káprázatos látomásával kerül szembe? És ha ott tettenérhető, tehát a vizsgálódás belső műveleteiben, akkor vond le a konzekvenciát. Egy ilyen kritikai műveletre nagyon oda tudnék figyelni, függetlenül attól, hogy mennyi benne a dicséret.

— Még egy szó erejéig a homo aestheticusnál maradva: annak tiszta, még nem deformálódott eszménye és a bartóki modell között látsz-e mégis valamiféle kapcsolatot, rokonságot, összefüggést?

— Ha azt kérdezed, hogy Kosztolányi és a bartóki modell között...

— Erre gondolok, igen.

— Akkor határozott igennel válaszolok. Kérlek, a mai irodalomszemlélet vagy az irodalomelléki szemléletek egyik jellegzetes téveszméje, talán öncsalása is, hogy lényeges dolgokban vél áthidalhatatlan különbséget látni: Ady, József Attila és Kosztolányi, vagy a mai magyar költészet olyan alakjai, mint Nagy László, Csoóri és Kosztolányi között. Például a sorskérdések dolgában. Azt jól tudod, hogy Illyés Gyula, aki irodalmunkban ma a sorskérdések egyik leghatékonyabb képviselője,

rendezte sajtó alá és látta el remek bevezetőkkal Kosztolányi posztumusz írásait. Milyen hozzáértéssel, mennyi szeretettel és megbecsüléssel tudott róla írni! Vajon csak azért, mert Illyés esszéírónak is elsőrendű? Ebben lehet valami, de az már mély, tartalmi rokonságra vall, hogy Kosztolányi például a sorskérdések iránt szinte olyan érzékeny volt, mint Illyés. És nemcsak Kosztolányi, de a Nyugat egész nemzedéke is. A magyarság iránti felelősséget nem egy-egy pillanat drámai rázkódtatása kényszerítette rájuk, például 19 után, hanem régi érzékenységük. A Nyugat 1919 után életben maradt írói: Móricz, Juhász Gyula, Kosztolányi, Tóth Árpád, Laczkó Géza, mélyebben élték és szenvedték meg a magyarság széthullásának veszedelmét, mint a hivatalos Magyarország. Irredenta kampányokba nem társultak be, de a nemzet életműködésének baljós tüneteire és az orvoslás lehetőségeire épp olyan érzékenyen figyeltek, mint a forradalom napjaiban. Persze tépettebb hittel, a sivárabb és kegyetlenebb valóság törvényeihez is igazodva, de 1919-től olyan folyamatossággal, mint előbb Ady költészete. Tehát a sorskérdésekkel, a magyarság ügyeivel úgy összeforrt bartóki modell, ennek képviselői és Kosztolányi között ezekben a lényeges dolgokban nem lehet szakadékot ásni. Az, hogy a nemzet közös ihlet, és hogy a nyelv milyen hihetetlenül erős kötelék azokhoz a költőkhöz, akik a nyelvet teljes történeti mivoltában, a szavakat holdudvarukkal együtt értették és élték meg a verseikben, ezekhez a költőkhöz Kosztolányit épp olyan szoros vonzalom fűzi, mint Weöres Sándort, aki a régi magyarságot, tudod, milyen igazéletes frissességgel tudta most életre kelteni. Van Kosztolányinak egy kötete, az *Erős várunk a nyelv*, aztán egy másik, a *Lenni vagy nem lenni*. Ezekben, tanulmányok egész sorában ezek a gondolatok, amelyeket most előadtam, tételesen is és a gondolkodás rostjaiba szöve is jelen vannak. Nem beszélve arról, hogy olyan nagy versek, mint az *Életre-halálra* vagy az *Európa* e nélkül a felelősség nélkül, a magyarság iránti aggodalmas, szorongásos felelősség nélkül nem születtek volna meg.

— *Éppen ezt akartam kérdezni, hiszen a Számadás időszakáról szóló fejezetednek olyan kiemelkedő verselemzéseiben, mint a Marcus Aureliusról, az Életre-halálra vagy az Európáról írott, szinte példás egységben tárul fel a személyiség, a magyarság és az európaiság gondolja. Kosztolányi magyarságélményéről kérdeznék. Hogyan tudnád röviden összefoglalni azt, amit az ő magyarság- és európaiság-élményében fontosnak látsz?*

— Annyira jellegzetes és korszerű volt ebben is, mint a többi nagy magyar költő. Átélté a magyarság akkori helyzetét. Természetesen a maga módján. Európa hű fiaként szólalt meg, ami azt jelenti, hogy értette a sokféle nép nyelvét, költészetükkel együtt élt, bensőséges viszonyban, szerette őket, közelhajolt a svéd anyóka-hoz és az olasz, francia, angol útjain látott emberekhez, művekhez, és ennek a tudatában — tehát hogy Európa hű fia — folyamodott Európa költőéhez. De mégis kétségekkel és aggodalmakkal: vajon elér-e hozzájuk egy magyar költő szava? Vajon az a közeg, amely körülvette az akkori Magyarországot, egy vesztes háború után az antant közege, amely meghatározta az európai értelmiség gondolkodását, a jobbakét is — Illyés sokat ír erről —, hogy ezen a közegen át el tud-e hozzájuk érni, sikerül-e velük magát megértetni? Azt a szellemtestvériséget, amely költő és költő között méltó volna, meg lehet-e, meg tudja-e valósítani? Ó, a magyar költő, a történelemnek éppen abban a szakaszában, amelyikben felszólal? Tehát Kosztolányit elválasztani ettől a gondtól, műveiből kiszűrni ezeket a jegyeket, ez éppen olyan csonkítás volna, mint hogyha a létrproblémákat szűrnenk ki költészetéből.

— *Most, hogy Kosztolányi-könyved befejezted, gondolom, több energiát tudsz a mai, az élő irodalom kérdéseire fordítani. Utóbbi tanulmányaidból úgy látom, egy Nagy László-monográfia körvonalai kezdenek kibontakozni. Ezért róla is megkérdeznék: miben látod Nagy László jelentőségét az 1945 utáni magyar irodalomban? Egyáltalán mi az, amit Nagy László csinált meg, amit az ő költészete jelent?*

— Hát tudod, erre az ember igazában csak könyvvel válaszolhat, de azért megkísérel a teljes válnak legalább néhány összetevőjét jelezni. Az egyik az, hogy Nagy László egy elementáris létezésélmény törzsébe oltotta a kor uralkodó eszméjét

s a vele összeforrt remény elvét. Ez így túlságosan elvont, de talán a legtöbb, ami ma költőről elmondható, hiszen a reményt, a szó politikai és emberi értelmében vett bizakodás eszméit igen sokfelől ki lehet kezdeni, és nem is kell hozzá rosszhiszeműség. Maga Nagy László is sok kétséggel vívódott az emberiség sorsát illetően. Azonban titáni erővel kötődött az élet elemi forrásaihoz: a természethez, a kozmoszhoz. A biológiai létezés alapjai benne hihetetlenül erősek voltak. Erre gondolok, amikor azt mondom, hogy egy elementáris létezésélmény törzsébe oltotta a remény elvét. S ezzel függ össze, mondhatnám: ebből ered az is, amit az ember szerepéről vallott, felmutatott. Az már csak összetevője ennek a munkának, hogy közben a bartókinak mondott műveletet is véghezvitte, tehát a folklór, és nemcsak a magyar népköltészet, hanem a bolgár s más népek művészetét: táncot, zenét, verset, faragást, ami soha ilyen teljességben még nem állt a gondolkodó ember előtt, egyszóval az egyetemes folklór anyagát, annak a látásmódját, életérzését össze tudta forrasztani a maga személyes hajlamaival. Mikor *a mindenség édes fiának* nevezem, arra gondolok, hogy az imént említett elementáris létezésélményhez szinte természetesen kínálkozott az elemi emberségnek, létezésmódnak az a megnyilatkozása, amely a folklórban ölthetett testet, és ezért tudta ő a folklórt a maga korszerű poétikájában forrásként hasznosítani, felélni, mert mély szemléleti és érzésszerű rokonság rejlett a folklór természetében és Nagy László egyéniségében. A harmadik nagy vívmánya, hogy úgy tudta ezeket az elementáris élményeket, indulatokat hihetetlenül tudatos, nagy koncepcióban objektíválni, a műformák egész sorát hozva létre, hogy alig vetjük észre. Azt hittük, hogy egy ösztönös zseni ráhibázásainak vagyunk tanúi. „Parasztmonstrum” — mondták róla, s nem is rosszhiszeműen. S csak most, amikor közlünk s egész rendjükben nézzük ezeket a műformákat, vesszük észre, hogy szinte valamennyi a tudatos építkezés új vívmánya, poétikai fegyvertény. Gondolj a *Rege a tűzről és jácintról* című poemára például, amelyikben a magyar költészettörténet szinte valamennyi rétegét összegezi: a halottsiratótól a regőlésen, a ráolvasón át a lamentációig, a lírai minőségeknek olyan egységét teremti meg, hogy nem találunk rá szót. „Hosszú ének”? Talán mondanom sem kell, hogy mennyire általános és üres formula ez. Hiszen a *Menyegző* is az, de mégis teljesen más, és ismét más az *Ég és föld*, talán drámai oratóriumnak nevezhetnénk. A *Menyegzőt* előbb szerepversnek mondtam, de nem kell bizonygatnom, mennyire más, mint Kosztolányi szereplírája. Mindezt olyan esztétikai érzékenységgel, műfaji kultúrával és teremtő erővel tudta véghezvinni, hogy teljesítményeinek jelentőségét tüzetesen feltárni egy szerencsésebb tudósnemzedéknek sem lesz könnyű. Nekem állandó meglepetéseket okoz. Nos, erről egyelőre ennyit.